

ZİDDİYYƏT ANLAYIŞININ DİLDƏ İFADƏ FORMALARI

Açar sözlər: *ziddiyyət, antonim, forma, dil, anlayış*

Key words: *conflict, antonym, form, language, conception*

Ключевые слова: *конфликт, антоним, форм, язык, концепция*

Giriş

Məqalədə ziddiyyət anlayışının dildə ifadə formalarından bəhs olunur. Ziddiyyət termini geniş anlayış olub, digər elm sahələrində olduğu kimi, dilçilik elmində də müxtəlif ifadə formalarına malikdir. Təbiətdə və cəmiyyətdə müxtəlif zidd münasibətlər olduğu üçün bu ifadə formalarından geniş istifadə olunur. Məqalədə əsas məqsəd ziddiyyətin hansı dil vasitələri ilə ifadə olunmasını meydana çıxarmaqdır.

Ziddiyyət anlayışı geniş anlayış olduğu üçün dildə müxtəlif ifadə formalarına malikdir. Obyektiv aləmdə əks, zidd anlayışlar olduğuna görə həmin əkslikləri ifadə etmək məqsədilə müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Gerçəklikdə özünü göstərən əks anlayışlar insan təfəkkürünün məhsulu olan bütün sahələri əhatə etdiyi kimi, dilin müxtəlif sahələrində də özünü göstərir. Belə ki, bir-biri ilə əkslik, ziddiyyət təşkil edən anlayışlar dilin fonetik, leksik, sintaktik qatında müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Dilin fonetik qatında zidd anlayışlar intonasiya vasitəsilə ifadə olunur. Bildiyimiz kimi, intonasiya nitqdə emosianallıq, ekspressivlik yaradan başlıca vasitələrdən biridir. İntonasiyanın köməyiylə söz, söz birləşməsi və cümlənin emosional mənə çalarını artırmaqla bərabər, eyni zamanda həmin ifadələrin mənasının bütünlüklə mənfi, əks mənada ifadə olunmasına da səbəb ola bilər. İntonasiya vasitəsilə çox müxtəlif emosioal vəziyyətlər-sevinc, kədər, həyəcan, qorxu, kinayə və. s yaratmaq mümkündür. İntonasiya vasitəsilə ziddiyyətin ifadə olunması dedikdə əslində onun kinayə çaları nəzərdə tutulur. Kinayənin əsasında da məhz elə ziddiyyət durur. Sözü forma cəhətdən müsbət mənada işlədilib məzmun cəhətdən isə mənfi mənəni ifadə etməsi kinayəni doğuran əsas meyarlardan biridir ki, bu da təbii ki, intonasiya vasitəsilə mümkündür. Məsələn; hər hansı bir qorxaq adam haqqında **bu lap əjdahadır!**, yaxud az bilikli insana **sən dahi imişsən!** deyilməsi kinayə yaradır ki, bu da doymayı yolla ziddiyyəti meydana çıxarmış olur.

Vaqif:

Elimiz qoçaqdır, zülmədən əl çək.
Hələ yaranmamış həyata əvəz ,
Həyatın qədrini düşünün barı!
Dünya naz götürüb, yaşada bilməz!
Onunla gizlənpaç oynayanları.

Şeyx:

Bəli, dərs alacaq bizim böyükxan
Bunun həkimanə sözlərindən. (S.Vurğun).

Burada ikinci şeir parçasında işlənən həkimanə kəlamlarından ifadəsi ayrılıqda müsbət mənada işlənməsinə baxmayaraq, intonasiya vasitəsilə kinayəli şəkildə deyilmiş və Vaqifin dilindən verilən misra ilə ziddiyyət təşkil edir.

Bu nümunələrdə forma baxımından, yəni zahiri cəhətdən heç bir ziddiyyət ifadə olunmasa da, məzmun cəhətdən zidd mənə ifadə edir, yəni formanın məzmunla qarşı-qarşıya qoyulması nəticəsində zidd mənə meydana çıxmış olur. “Forma və məzmun arasındakı ziddiyyət onların birliyinə mane olmur, əksinə onların mövcudluğunu sübut edir”. (5,s 147). İntonasiyanın kinayə formasında deyilməsi nəticəsində yaranan ziddiyyət iki şəkildə ola bilər:

1. yumorlu
2. satirik

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələr ziddiyyətin birinci formasına aid ola bilər.

Məsələn; hər hansı bir müsbət olmayan hadisəyə münasibətlə “**eşq olsun**”, “**afərin**”, “**halal olsun**”, “**əhsən**” sözlərindən istifadə edilir ki, bu da ikinci formanı meydana çıxarmış olur. Bu sözlər semantik mənasına görə sevinc, fərəh, şadlıq ifadə etsələr də, intonasiya vasitəsilə ziddiyyətin satirik formasını yaratmış olur.

Məsələn:

Əhli-viddan verdiyi qiymət **halal olsun sənə!**
Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət **halal olsun sənə! (M.Ə.Sabir)**

Yaxud:

Uyquda ikən aləmi, əfradını oyatdın,
Cümlə miləl içində öz şənini ucaltmışdın,
Hörmətli ad qazandın, ali məqama çatdın,
Əhsən, əhsən, əhsən bu təmtərağa millət
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatmağa, millət! **(M.Ə.Sabir)**

M.Ə.Sabirin “Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət halal olsun” şeirində ... **halal olsun** sözü artıq arzu, sevinc mənasını yox, kinayə çaları yaratmış olur.

Ziddiyyət və əks anlayışların dildə ifadə formalarından biri də dilin leksik qatına aid olan, leksik-semantik söz qrupları içərisində xüsusi rolu olan antonim sözlərdir. “Canlı ziddiyyətlər insan aqlının əvvəlcə zənn etdiyindən qat-qat zəngin və mürəkkəbdir və həmin ziddiyyətlərin böyük bir qismi antonim söz və ifadələrin köməyiylə dildə reallaşır”. (6, s 132). Antonim sözlərin yaranması dilin inkişafının ilkin dövrlərinə təsadüf edir. İnsanlar ətraf aləmi, orada baş verən dəyişiklikləri dərk etməyə başladığıca əşya və hadisələri bir-birindən fərləndirməyə başlamış və onların əks, zidd cəhətlərini meydana çıxarmağa çalışmışlar. S.Cəfərov antonim sözlər barəsində danışarkən yazır: “Antonimləri təşkil edən sözlər müxtəlif fonetik tərkibə malik olur. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əksmənalı anlayışların silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsilə şərh edilir. Antonimlər insanı əhatə edən əksliklərin qarşılaşdırılması yolu ilə əmələ gəlir”. (3, s 23). Antonim sözlər leksik mənasına görə əks mənalı ifadə etdiyi üçün əşya və hadisələrin zidd cəhətlərinin aşkara çıxarılmasında, ifadə olunan fikrin daha da emosional tərzdə çatdırılmasına xidmət edir. T.Əfəndiyeva antonimlərdən danışarkən yazır: Leksik bir kateqoriya kimi antonimlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, təzad antonim sözlərin leksik mənasından irəli gəlir və leksik mənanı təşkil edir. Antonimlər nitqdə müntəzəm şəkildə işləndiyi üçün həmin ziddiyyət və təzad çox tez hiss olunur. Ona görə də antonim sözləri işlətmək üçün bu zidd mənalı əks etdirən xarakterik mətn olmalıdır. Bu barədə A.Qvozdevin fikri maraqlıdır: “Bu və ya digər vəziyyəti qiymətləndirərkən onun müsbət və mənfi olub-olmamasını öyrənməyə çalışırıq və bunun üçün bir-birinə zidd cərgədə qarşılaşdırırıq”. (4, s 65). Həqiqətən də, bizi əhatə edən təbiət və cəmiyyətdə zidd xarakterli hadisələr çoxsaylı olduğu üçün onlar dilə də öz təsirini göstərir ki, bu mənalı ifadə etmək üçün də ən çox antonim sözlərə müraciət olunur. Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı, formalaşması onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyətlər əks mənalı sözlərlə ifadə olunur. (5, s 147).

Dildə ziddiyyəti ifadə etmək cəhətdən antonimləri iki yerə ayırmaq olar: tam və nisbi. Tam antonimlər mətndən kənarda bir-birinə zidd məna ifadə edən antonimlərdir.

Məs:

Cavansan, dünyanın gözü səndədir,
Qocaldın, öpməyə yeri, əyil sən! (N.Xəzri)

Yaxud:

Allah, **yad** düşmənlə biz bacarıyıq
“**Doğma**” düşmənlərdən qoru ölkəmi. (N.Xəzri)

Nisbi antonimlər isə mətn daxilində şərti ziddiyyəti ifadə edir, mətndən ayrılıqda isə antonim münasibətdə olmur.

Məs:

Varlılar keyf çəkir xanımlarda
Dilənçi çoxalır, səxavət gedir. (N.Xəzri)

Bu şeir parçasında işlənən “varlı” və “dilənçi” sözləri ayrılıqda antonim münasibətdə olmadığı halda, burada qarşılaşdırma məqamında əks qütbə də duran təbəqələrin xüsusiyyətlərini göstərir.

Antonim sözlərin bir-birinin ardınca işlədilməsi obyektin daxilində olan ziddiyyətləri daha qabarıq verməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Nitq prosesində ziddiyyətli hadisə və əşyaları qabarıq, obrazlı şəkildə təsvir etmək, qiymətləndirmək məqsədilə antonimlərdən istifadə olunur”. (2, s 74). Məs: Azadlıq mənim

haqqımdır. Azadlıq sadəcə deyil, hamısı mənimdir. Onu çərçivəyə salıb hər iki saatdan bir çay qaşığı verməyə kimsənin haqqı yoxdur. Mən bütün işlərimdə ya **azadam**, ya **əsir**, ya **ağayam**, ya **qul**. (C.Cabbarlı).

Ziddiyyətin sintaktik səviyyədə ifadə forması qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlədir. Qarşılaşdırma budaq cümləsində baş və budaq cümlələrin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə adətən budaq cümlədən çıxan məntiqi nəticəni deyil, onun əksi olan bir mənanı ifadə edir. (1, s 337). Məsələn: O zaman gecə yarıya kimi paytaxtın küçələrində gəzdikcə ayaqlarımın yerə dəydiyini hiss etmişdimsə də, Moskvada olduğuma inana bilməmişdim. (S.Qədirzadə)

Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif məna münasibətlərində olur. Bu cəhətdən onun aşağıdakı məna növlərini göstərmək olar:

1. Güzəştli
2. Müqayisəli
3. Ziddiyyətli
4. Fərqləndirici
5. Şərtlə (1, s 338).

Ziddiyyətli münasibətinə olan qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlədəki fikirlər ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır. Məs: Sən onun səadəti üçün özünü oda-suya vurursan, o isə səni vəzifəbazlıqda, saxtakarlıqda təqsirləndirir. (İ.Əfəndiyev). Belokurov doğru deyir. Mən ona məsləhət gördüm ki, sussun, o qulaq asmadı. Qoy getsinlər milyonlarla pulları otsuz-ələfsiz çöllərə atsinlər, gəlsinlər. Onların itirdikləri hər bir kərpic bizim qazancımız və qələbəmizdir. (C.Cabbarlı)

Nəticə

“Ziddiyyət” termini geniş anlayış olduğu üçün onu ifadə etmək üçün müxtəlif ifadə formalarından istifadə olunur. Məlum olur ki, ziddiyyət anlayışını ifadə etmək üçün dilin fonetik, leksik, sintaktik qatlarındakı vasitələrdən istifadə olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu anlayışı ifadə etmək üçün istifadə olunan vasitələr geniş işləkliyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev. A.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974, 411 s
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə. M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, “Ulu” nəşriyyatı, 2015, 236 s
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1982, 215 s
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, 241 s
5. Həsənov. H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. 2. Həsənov. H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2005, 452 s
6. Məhərrəмова R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: leksika, söz yaradıcılığı. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2012, 224 s

Forms of expression of the concept of conflict in the language

Summary

The article deals with the forms of expression of the concept of conflict in the language. The term conflict is a broad concept and has different forms of expression in linguistics, as in other branch of science. These forms of expression are widely used in nature and in society because they have different contexts. The main purpose of the article is to identify the language in which conflict is expressed.

Формы выражения понятия конфликта в языке

Резюме

В статье утверждается, что определение некомпетентности является определено в языке. Термин «конфликт» является широкой концепцией и имеет различные формы выражения в лингвистике, как и в других областях науки. Эти формы выражения широко используются в природе и в обществе из-за различных противоречивых отношений. Основная цель статьи - определить язык, на котором выражается конфликт.

Rəyçi: prof.T.M.Hacıyev

Göndərilib: 12.03.2020

Qəbul edilib: 16.03.2020